

Eduardo Pondal: poesiia i rodina
Eduardo Pondal: Poesía e Patria

Manuel Ferreiro

Formas de citación recomendadas

1 | Por referencia a esta publicación electrónica*

FERREIRO, MANUEL (2011 [2009]). “Eduardo Pondal: poesiia i rodina / Eduardo Pondal: Poesía e Patria”. En Elena Zernova (ed.), *Antologuiia galisiiskoy literaturi / Antoloxía da Literatura Galega. XIV. Eduardo Pondal*. San Petersburgo: Universidade de San Petersburgo / Centro de Estudos Galegos, 6-31. Reedición en *poesiagalega.org. Arquivo de poéticas contemporáneas na cultura*.
<<http://www.poesiagalega.org/arquivo/ficha/f/138>>.

2 | Por referencia á publicación orixinal

FERREIRO, MANUEL (2009). “Eduardo Pondal: poesiia i rodina / Eduardo Pondal: Poesía e Patria”. En Elena Zernova (ed.), *Antologuiia galisiiskoy literaturi / Antoloxía da Literatura Galega. XIV. Eduardo Pondal*. San Petersburgo: Universidade de San Petersburgo / Centro de Estudos Galegos, 6-31.

* Edición dispoñíbel desde o 25 de xaneiro de 2011 a partir dalgunha das tres vías seguintes: 1) arquivo facilitado polo autor/a ou editor/a, 2) documento existente en repositorios institucionais de acceso público, 3) copia dixitalizada polo equipo de *poesiagalega.org* coas autorizacións pertinentes cando así o demanda a lexislación sobre dereitos de autor. En relación coa primeira alternativa, podería haber diferenzas, xurdidas xa durante o proceso de edición orixinal, entre este texto en pdf e o realmente publicado no seu día. O GAAP e o equipo do proxecto agradecen a colaboración de autores e editores.

EDUARDO PONDAL: POESIA I RODINA EDUARDO PONDAL: POESÍA E PATRIA

Manuel Ferreiro

Con Rosalía de Castro e Manuel Curros, o poeta Eduardo Pondal Abente (1835-1917)¹ forma parte da tríade basilar do Rexurdimento galego do século XIX na súa vertente literaria. Pondal naceu o 6 de febreiro de 1835 na Ponteceso, na comarca coruñesa de Bergantiños, un mundo que ficou literariamente transfigurado a partir da súa obra:

“O bergantiñán ara a terra, sega o pan, derruba o piñeiro, caza a perdiz, leva anteposto o carro de táboas ou trinca a escota á vista da praia, ñorante de que pra todo galego culto os traballos e os días da súa vida, os traballos e os días do bergantiñán, locen orballados de gracia poética, por obra e gracia dun poeta daquela terra; de xeito que decimos Bergantiños, e inmediatamente coidamos en Pondal” (Carballo Calero 1975: 237).

Esta xeografía bergantiñá (as comarcas de Bergantiños, Xallas e Soneira), constituirá –a través da constante evocación dos “eidos nativos” e da súa toponimia– o marco natural e simbólico para a maior parte da produción do poeta: **[8]**

Eu nacín en agreste soedade,
eu nacín cabo dun agreste outeiro,
p’ronde o Anllóns, con nobre maxestade,
camiña ó seu destino derradeiro.
Eu non nacín en vila nin ciudade,
mas lonxe do seu ruído lisonxeiro:
eu nacín cabo de pinal espeso,
eu nacín na pequena Ponte-Ceso. [PI 18, vv. 1-8]

Antes do seu ingreso na Universidade compostelá, tivo acceso á preceptiva formación inicial, especialmente relevante no que se refire ao estudo de gramática latina na reitoral de Vilela de Nemiña, cuxas lembranzas aparecen en numerosas composicións de ton biográfico, onde evoca un camiño (real) entre dolmens e castros (como, por exemplo, no poema *O dolmen de Dombate* [PI 13]) e a súa primeira etapa vital, ás veces con alusións ao nome e personalidade dos seus compañeiros de infancia e de estudos (vid. QP 26).

¹ As referencias e citas da obra de Eduardo Pondal serán feitas a partir da edición da súa *Poesía Galega Completa* por Manuel Ferreiro en Edicións Sotelo Blanco (Santiago de Compostela), coas siglas *QP* (= *Queixumes dos pinos*), *PI* (= *Poemas Impresos*), *PM* (= *Poemas Manuscritos*) e *PA* (= *Poemas Apógrafos*), *E* (= *Os Eoas*) (Vid. Pondal 1995, 2001, 2002, 2005).

Eduardo Pondal marcha a Santiago de Compostela en 1848 para continuar os estudos de Bacharelato, licenciándose en Medicina na Universidade galega (entre 1854 e 1860), ao tempo que participa activamente durante estes anos na vida político-cultural compostelá, incorporado ao primeiro movemento galeguista, a carón de personaxes decisivas da época, como Antolín Faraldo, Manuel Murguía, Rosalía ou Aurelio Aguirre. Practicamente non exerceu a súa profesión, a excepción dun par de meses en 1863 como médico militar nunha fábrica de armas: a súa condición de fidalgo e a situación económica familiar permitiron que se convertese nunha especie de poeta ‘profesional’, dedicándose integramente á creación poética. Rematados, pois, os seus estudos e a súa breve incursión en actividades profesionais, o resto da súa vida transcorreu arredor do eixe Ponteceso-Coruña, cidade onde pasou longos períodos e onde finou o 8 de marzo de 1917, despois dunha existencia dedicada á creación dunha obra poética centrada na defensa de Galiza, da súa cultura e da súa lingua. Eis o seu autorretrato poético de 1909: [10]

Astroso, melancólico..., e deixando
ver os rudos sinais do combate
no grande corpo céltico, e mirando
con un vago mirar, feito un orate,
certo, este é Pondal..., de quen notorio
xuicio soe haber contradictorio. [PI 62]

Malia todo, Pondal non permaneceu illado no seu *beatus ille* particular, pois mantivo unha constante actuación cívica xa desde a súa primeira mocidade, con participación protagonista no banquete de confraternidade entre estudantes e obreiros, celebrado en Conxo (Santiago de Compostela), en marzo de 1856, onde, xunto con Aurelio Aguirre, poeta falecido prematuramente en 1858, pronunciou un ardido discurso radicalmente democrático que estivo a piques de provocar o seu desterro. Para alén destas intervencións xuvenís, como un dos referentes literarios fundamentais na Galiza do seu tempo, sobre todo despois da desaparición de Rosalía (1885), interveu poeticamente a través do canto de efemérides nacionalistas (especialmente dos Mártires de Carral, con catro poemas), colaborando decote en actos cívicos de homenaxe a figuras de recoñecida traxectoria democrática e/ou nacionalista, ademais de formar parte do Grupo Rexionalista e da chamada “Cova Céltica”, na trastenda da librería que o intelectual e literato Carré Aldao tiña na cidade coruñesa.

Pondal posuía unha ampla formación lingüística (grego e latín, portugués, francés, italiano e inglés) e mais un profundo coñecemento da literatura clásica greco-latina, da literatura galego-portuguesa medieval (é autor do primeiro poema neotrobadoresco galego, por volta de 1905) e de autores como Camões, Shakespeare, Milton, Byron, Dante, Ariosto, Tasso, Leopardi, Chateaubriand..., ademais da fundamental lectura da tradución francesa da obra de James Macpherson, que recollía os cantos de Ossian, suposto bardo gaélico do século III.

Comezou moi novo no mundo das letras publicando poemas en castelán; mais a escrita en galego xorde xa en 1857, cunhas oitavas reais do poema épico *Os Eoas*, e, en 1858, coa primeira [12] versión d’*A campana de Anllóns* (despois incluído na súa grande obra, *Queixumes dos pinos*), consolidando progresivamente a utilización literaria do galego, até se converter nun autor monolingüe na lingua da Galiza a partir de 1885, ano da morte de Rosalía de Castro. Deste xeito, Pondal comeza a estar presente na escena literaria coa publicación de composicións poéticas en revistas e xornais, á vez que van aparecendo breves folletos e opúsculos que colocan o seu nome no parnaso literario galego. Antes de 1886,

ano en que publica *Queixumes dos pinos*, edita un opúsculo en 1866 co xa coñecido poema *A campana d'Anllóns*, aparece *A Fada dos montes* en 1872 e, sobre todo, ve a luz *Rumores de los pinos* en 1877, obra de maior entidade (bilingüe, mais xa con predominio do galego). Case inmediatamente despois da aparición doutro breve folleto (*Gandreiras*, 1885), Eduardo Pondal publica en 1886 os seus *Queixumes*, onde reúne e reelabora toda a súa produción poética anterior², ao tempo que incorporaba novos poemas, dotando de unidade ao conxunto –como nos *Cantares Gallegos* rosalianos– por medio da composición inicial e última (*Polo baixo cantando* [QP 1] vs. *Polo alto cantando* [QP 90]). Así, ficou como derradeiro e conclusivo poema *Da ruda pendente*, cuxo verso central enuncia a chave do pensamento da lírica pondaliana: os “pasados, futuros destinos” do pobo galego:

Cal recios acento
d'escura sibila,
de pasados, futuros destinos
a alma adiviña [QP 91, vv. 9-12]

Após este ano de 1886, tan só publicou en 1895 os folletos *O dolmen de Dombate* e a versión amplificada d'*A campana d'Anllóns*. Porén, continuou sen descanso a súa actividade creativa dando a coñecer, aos poucos, novos poemas, á vez que consagraba parte [14] do seu tempo á elaboración da súa grande obra épica, *Os Eoas*, cuxo dactiloscrito, preparado para a publicación, ficou inédito, así como numerosas composicións líricas que o poeta preparaba para unha triloxía lírica (*Dos Eidos*, *Dos Servos*, *Do Íntimo*), textos que só recentemente foron editados.

A partir da literatura macphersoniana, a poesía de Pondal recrea unha mitoloxía galega moi influída polos heroes de Ossian e do irlandés *Leabhar Ghabhala* (*Libro das Invasións*): a ausencia dunha mitoloxía (proto)histórica galega foi resolvida a través da reconversión dos topónimos da súa xeografía natal en antropónimos, transformados en personaxes lendarias (Gundar, Rentar, Brandomil etc.) por medio dun singular mecanismo: cada topónimo indicaría o nome da personaxe enterrada no lugar, como sucede, por exemplo, con Maroñas, a virxe celta morta en combate cos romanos:

Desde entonces, ouh Maroñas!,
de Xallas probe lugar,
tomache o nome garrido
da valente sin rival,
pois no teu escuro eido
Maroñas descansa en paz. [QP 41, vv. 104-108]

Así pois, Pondal fala do pasado, reconstruído miticamente, e, sobre todo, do futuro da nación galega, desenvolvendo unha liña de fondo patriotismo na nosa literatura. Como nas antigas sagas célticas, Pondal vese a si mesmo como o Bardo, como un guía do pobo galego: de aí que non se dedique só a recrear poeticamente o pasado mítico e glorioso dos celtas (galegos) en épico combate cos romanos (casteláns), acorde coas teorizacións históricas do seu compañeiro e amigo Manuel Murguía, que baseaba o carácter nacional de Galiza na posesión dunha historia diferenciada e no seu carácter celta. O propósito explí-

² Ás veces con profundas modificacións estilísticas en parte dos seus textos, ao tempo que incorpora poemas inicialmente escritos en castelán por medio de creativas versións galegas.

cito de redención móstrase a través destas composicións bárdicas, que van alén dunha manifestación narcisista do autor: ao longo da súa poesía lírica, achamos múltiples escenas en que este constitúe a figura fundamental –dentro da polifonía presente na lírica pondaliana–, nun [16] desfile de secuencias que van do bardo adolescente aos momentos finais do cantor, sempre identificado, explícita ou implicitamente co propio poeta na súa función profética e redentora como bardo do pobo galego:

Cando no escarpado cabo
sae a fror da caramiña
ó cazador anunciando
a leda estación garrida,
cando da doce Suevia
ás doces praias amigas,
en novelo xentil axuntadas,
chegan as lixeiras píllaras,

entonces do bardo o espírito,
que soña antr'as uces irtas,
no formoso instrumento apoiado,
en donde o vento suspira,

mentres os fillos dos celtas
cumpren serva e innobre vida,
entonces o espírito invade do bardo
escura melancolía. [QP 35]

Mais a poesía pondaliana non se limita á evocación melancólica de escenas pasadas, arqueolóxicas, ou á queixa pola “punxente servidume da patria”. A súa poesía é tamén unha proposta de redención nacional, “rexional” na terminoloxía da época, tal como o propio poeta deixou claro en diversas anotacións persoais. De conviccións iberistas, Ponal poetiza a misión histórica de Galiza no concerto dos pobos da Península Ibérica:

Non cantes tan tristemente,
probe e desolada nai;
non lle cantes cantos brandos
p'r'adormecer o rapaz,
ond'está a cova do sono
no céltico carballal.
Cántalle cantos ousados,
qu'esforzado o peito fan; [18]
cántalle o que xa cantara
o nobre bardo Gundar:
«A luz virá para a caduca Iberia
dos fillos de Breogán...» [QP 67]

A “raza de Breogán”, o pobo galego, a “estirpe xenerosa” asentada no “céltico chan” está chamada a reconstruír a unidade peninsular con Portugal (“os fillos do Luso”), pola antiga historia común e pola lingua compartida, idea presente en numerosos poemas pondalianos e que se manifesta, unha vez máis, no poema central de *Queixumes*:

tal ti, nobre e comprida,
boa raza lanzal,
nos días da futura,
boa idade, serás
atamento garrido,
forte noo sin rival,
ponte de ledos arcos
qu' é doce contemplar,
e os bos fillos do Luso
e os fortes irmáns,
nun só noo, fortemente,
os dous constrinxirás.
Tal é a somellanza sonora
do garrido falar! [QP 45, vv. 85-98]

Tal como Pondal formula a misión política galega neste poema, Galiza liderará a unidade latino-americana para formar unha gran confederación ibero-americana a través das comunidades emigrantes que abandonaran o “nativo clan” para se instalaren en América (“Colombia”).

A liña de poesía política e patriótica verase aínda reforzada con frecuentes referencias e diferentes poemas compostos sobre diversos procesos de liberación nacional que se estaban a producir en Europa, observados atentamente polo poeta. Nos seus textos podemos rastrexar a aparición de heroes nacionais irlandeses (O'Connell, Parnell) ou gregos (Marco Botzaris), alusións ás loitas [20] lideradas por Serbia contra o dominio turco, ou poemas enteiros dedicados, por exemplo, á loita pola independencia de Polonia (vid. *Desperta Polska*, PM 76) ou ao proceso de renacemento catalán, simbolizado coa cita dun verso do seu himno nacional (*Bon cop de falç!*, PM 21). E tamén neste contexto de defensa de Galiza, en liña cos diversos movementos europeos nacionalistas, poden ser situados aqueles poemas en que a crítica á opresión española, como responsable da servidume histórica da patria galega, se concreta en varias composicións que non evitan duros cualificativos a Castela, como símbolo de España, que é considerada como “a gran prostituta / d'España no centro”, con significación semellante á dalgúns poemas de Rosalía de Castro. Tamén da súa vea reivindicativa nace o texto que se consolidou historicamente (desde 1907) como himno nacional galego, as catro primeiras estrofas do poema *Os pinos*, onde se fai unha chamada á memoria histórica e á defensa da “nazón de Breogán”, enlazando de novo co celtismo a través da figura de Breogán, o mítico fundador da nación galega.

Mais a súa lírica non se limita ao celtismo: incorpora e desenvolve moitos outros motivos fundamentais, entre os que se debe salientar a importante presenza de elementos tirados do mundo clásico helénico (a épica da morte digna en combate, a ética espartana ou a arenga de ton militar) a través da lira de Tirteo (“Mirá miña armadura reluciente, / ... / digna da nobre lira de Tyrtheo”) en convivencia coa harpa céltica do bardo (Pondal), guía e vangarda do seu pobo no proceso de liberación da “nazón de Breogán”:

Envolto en duro ferro
sobr'as feras curotas,
feo asilo dos corvos,
das esquivas Thermópulas,
caera con estrépito
o valente Leónidas,

como soe alto pino
ó sopro audaz do sibilante Bóreas. [22]

E quente e negro sangue escurecera
a garrida panoplia,
e deixou, cal cometa,
longo rastro de gloria.

Oh! Cada vez que penso
qu'esta envoltura odiosa
caerá no combate
exenta de memoria,
estonces certo sinto,
como unha nube fosca,
de súbito cubrir o esp'rito ousado
unha escura vergonza! [PI 6]

No complexo mundo poético pondaliano existe, porén, unha liña poética problemática, cal é a que xira arredor do amor. É certo que se pode detectar unha certa misoxinia naqueles poemas que son debedores dunha práctica social pretérita (“Pilleina antr’os pinos soa, / alba de medo tornou”) e dunha ideoloxía sexista que se manifesta e se teoriza, ás veces descarnadamente, nalgúns textos:

Non solta nunca o raposo
a galiña que pillou,
astra zugarlle o mel todo
non solta a fror o abellón,
nin a branca e doce pomba
larga o montesío azor. [QP 47, vv. 13-18]

Mais tamén, a carón deses poemas, existen outros textos con figuras femininas connotadas positivamente (en especial as virxes guerreiras celtas) ou composicións en que a delicadeza expresiva do sentimento amoroso está presente:

Agora, meu corazón,
agora pola noitiña,
pola miñanciña non.

Ninguén nos pode estorbar...,
é ben soparada e soa
esta gandra de Gundar. [QP 40] [24]

É certo que esa parte (mínima) da produción pondaliana é susceptible de ser considerada como unha mostra de misoxinia violenta, en que a muller aparece considerada como presa natural do home por medio dunha especie de tratamento militar da relación amorosa, que xa foi percibida pola primeirísima crítica da obra pondaliana, debida a Emilia Pardo Bazán, que no seu momento falaba de “primitivismo”, mais que unha parte da crítica actual vulga moi severamente –sen dúbida condicionada por unha época, a actual– moi posterior ao momento e ao ambiente que rodeaba estes textos, sen dúbida en liña con producións literarias doutros autores contemporáneos.

En conxunto, a produción lírica pondaliana constitúe un monumento literario que superou o mito celtista inicial revelándose como unha construción complexa, onde tampouco faltan poemas bucólicos, elexíacos, políticos..., coa constante presenza de elementos biográficos, máis alá do canto dos lugares nativos (moitas veces ligados á angustia polo paso do tempo), de tal forma que as súas obsesións e fondos desequilibrios persoais acharon tamén acomodo literario, sobre todo na súa derradeira etapa vital, cando se manifesta a obsesión polo futuro da súa obra, paranoicamente angustiada polo roubo dos manuscritos dos cantos patrios:

Na miña cámara entraran
con sixilosa perfidia,
seus alentos contendo
por temor de que os sentiran.
Os feitos eran da patria,
que nobre respecto inspiran;
as glorias eran da patria,
a qu'un amor grande obriga;
os cantos eran da patria,
entusiasmo os escribira...,
e procurando suplantar meu nome,
de oprobio e de baldón o seu cubriran. [PA 21]

[26] En suma, cabe interpretar o sentido último da semántica ou *gramática* poética pondaliana como debedor dunha énfase ou hipérbole dos elementos galaicos non contaminados, non deturpados por unha historia adversa e, por isto, non intercambiábeis ou non conmutábeis por outra cultura invasiva. Así, esta arquitectura lírico-épica repousa en tres eixes temporais. En primeiro lugar, o *pasado* heroico, acompañado dos valores da raza, a exaltación da paisaxe-natureza como representación simbólica do indestrutible, a grandeza monumental do megalitismo galego, os heroes fundacionais da nación. A crise do *presente*, concretada na situación decaída da lingua, na opresión política e, como secuelas, na submisión ou no desleixo dos compatriotas. Finalmente, a ensoñación dun *futuro* que ha retornar circularmente a aquel pasado histórico e reavivar as glorias pretéritas que son aval certo da redención necesaria.

Para alén da produción lírica, Eduardo Pondal é tamén autor d'*Os Eoas*, un poema épico 'fundacional', en oitavas reais, moi influído por *Os Lusíadas*, sobre a conquista de América realizada polos españois, en paralelo á xesta portuguesa comandada por Vasco da Gama e cantada por Luís de Camões. N'*Os Eoas* Pondal traballou durante case sesenta anos (polo menos desde 1857 até 1914, ano en que acabou dificultosamente a versión definitiva) e o produto de tantos anos de traballo, de tantos millares de redaccións alternativas, ficou inédito, a pesar das constantes demandas públicas e privadas para a súa publicación, que era esperada na Galiza decimonónica como a grande obra definitiva do poeta. No entanto, Eduardo Pondal morre sen ver publicada a súa epopeia, mais deixándonos unha versión testamentaria do texto que ao longo de tantos anos fora obxecto fundamental da súa tarefa creativa: a construción dun poema fundacional, escrito cunha intención lingüístico-patriótica, segundo declara o poeta no prólogo do poema.

A través de esquemas simples, normalmente binarios (onde se debe salientar a oposición *masculino, férreo, duro, viril... vs. feminino, doce, brande, mólido, muliebre...*), e cunha adxectivación sobria, mais [28] con complexas e demoradas elaboracións poéticas, o conxunto da produción pondaliana caracterízase polo rigor formal e pola coherencia ideoló-

xica. Co horacionismo creativo que o caracteriza, e sempre cun constante traballo estilístico, a través da permanente corrección dos seus textos, Eduardo Pondal creou unha obra paradigmática, complexa e polivalente, lírica e épica, consagrada á defensa da Galiza que renacía, do pobo galego e da súa lingua, apostrofando aos galegos desertores dos acentos da “doce e cara patria”:

Antes de que caías en tanta mingua,
pois que de servos as palabras tedes,
arrancade da boca a propia lingua
para que a vosa lingua non manchedes” [PA 4, vv. 15-18].

Rutilantes cultismos tirados do latín e do grego, préstamos do francés e do italiano, así como creativos neoloxismos, xunto cun coñecemento profundo do idioma, permitiron que Pondal alicerzase a lingua literaria moderna sobre o dialecto nativo do seu Bergantiños, nunha obra clásica no seu máis profundo sentido: unha obra que fala para a humanidade, en xeral, e para todos os galegos e galegas, en particular, pasado máis dun século desde que Eduardo Pondal nos legou a súa mensaxe, que nada poderá destruír, tal como afirma o poeta na súa derradeira composición escrita (*A obra do Poeta*) uns meses antes da súa morte:

Eis a obra exhibín, que non o ardente
raio destruídor, non o desterro,
non o decreto de tirano urxente,
non poderán o fogo nin o ferro
p’ra sempre destruír..., nin aparente
envidia, nin prisión, nin duro encerro,
nin odio escuro, nin soberbia adusta,
nin a morte, nin longa edá vetusta. [PA 27]

[30] Bibliografía básica

- Carballo Calero, R. (1975): *Historia da Literatura Galega Contemporánea* (Vigo: Galaxia).
- Ferreiro, M. (1991): *Pondal: do dandysmo á loucura (Biografía e correspondencia)* (Santiago de Compostela: Laiovento).
- Ferreiro, M. (2007), *De Breogán aos Pinos. O texto do Himno Galego* (Santiago de Compostela: Laiovento).
- Forcadela, M. (1995): *A Poesía de Eduardo Pondal* (Vigo: Ed. do Cumio).
- Méndez Ferrín, X. L. (1984): *De Pondal a Novoneyra* (Vigo: Xerais).
- Pena, X. R. / Forcadela, M. (2005): *Estudos sobre Os Eoas de Eduardo Pondal*, (Santiago de Compostela: Sotelo Blanco).
- Pondal, Eduardo (1995): *Poesía Galega Completa*. Vol. I. *Queixumes dos pinos*. Edición de Manuel Ferreiro (Santiago de Compostela: Sotelo Blanco).
- Pondal, Eduardo (2001): *Poesía Galega Completa*. Vol. II. *Poemas Impresos*. Edición de Manuel Ferreiro, (Santiago de Compostela: Sotelo Blanco).
- Pondal, Eduardo (2002): *Poesía Galega Completa*. Vol. III. *Poemas Manuscritos*. Edición de Manuel Ferreiro (Santiago de Compostela: Sotelo Blanco).
- Pondal, Eduardo (2005): *Poesía Galega Completa*. Vol. IV. *Os Eoas*. Edición de Manuel Ferreiro (Santiago de Compostela: Sotelo Blanco).
- Queizán, Mª X. (1998): *Misoxinia e Racismo na poesía de Pondal* (Santiago de Compostela: Laiovento).